

РЕЛІГІЙНІСТЬ НЕАНДЕРТАЛЬЦЯ: АРГУМЕНТИ ЗА І ПРОТИ

С. В. Смирнов

У статті висвітлюється проблемна ситуація, що склалась навколо інтерпретації неандертальських поховань.

Майже півтора століття минуло з того часу, коли в долині р. Неандерталь поблизу Дюсельдорфа за випадкових обставин були вперше виявлені кістки неандертальця. З 1886 р. у науці стали відомі неандертальські поховання, виявлені в чітких стратиграфічних умовах, яким судилось на багато десятиліть стати об'єктом невщухаючих наукових дискусій. Інтерес до цих археологічних комплексів то спадав, то посилювався залежно від того, як в результаті нових експедиційних робіт з'являлись нові знахідки цього типу.

Уже не перше десятиліття одні археологи оцінюють неандертальські поховання як матеріальне свідчення перших кроків на шляху становлення найдавніших релігійних вірувань, інші вбачають в них докази цілком сформованої релігійної обрядовості. Причому з появою нових неандертальських поховань кількість археологів, схильних до оцінки неандертальців як сформованих суспільних істот, постійно зростає. Сьогодні серед археологічного загалу більшість фахівців відстоюють думку, що неандерталець був релігійною людиною, здатною до логічного мислення і естетичного сприймання дійсності.

Імпульсом до утвердження цих поглядів слугували розкопки неандертальських поховань у Передній Азії, зокрема в печері Шанідар в Іраку. У похованні Шанідар IV в засипці ями було виявлено пилок деревію, хрестовика та інших квіткових рослин, що послужило причиною для сенсаційних заяв про складну систему релігійної обрядовості, котра включала не лише закопування небіжчика, але й покладання квітів тощо. Ці повідомлення досягли такого розголосу, що деякі з антропологів, ігноруючи біологічні морфофункціональні критерії виділення окремих біологічних таксонів, запропонували на підставі чужих для біологічної систематики, суто соціальних оцінок, надати виду *Homo neandertalensis* нову назву *Homo sapiens neandertalensis*. Причому усе це робилось без належного ув'язування з загальними методологічними аспектами теорії антропогенезу.

Показово, що ідея релігійності неандертальця настільки заволоділа думками багатьох археологів, що відповідно вплинула на формально-типологічну характеристику неандертальських поховань, виявлених у попередні роки. Ю. О. Смирнов на прикладі поховання Ля-Шапель-о-Сен переконливо показав, як при кожному новому перевиданні матеріалів цього поховального комплексу, розкопаного ще на початку століття, він «обростав» новими невідомими раніше подробицями, у тому числі такими, що живлять ідею релігійності неандертальця¹. Сказане свідчить про те, що у розв'язанні проблеми неандертальських поховань велику роль відіграє суто суб'єктивний момент. Як

правило, він пов'язаний з бажанням одержати щось нове, сенсаційне або відоме, але хронологічно давніше. Якщо суб'єктивний момент присутній у системі аргументації, він може бути віднайдений шляхом її аналізу. Гірше, коли він присутній у дослідника в процесі розкопок пам'яток. У такому разі суб'єктивні оцінки назавжди залишають слід у польових текстуальних звітах та креслениках. Об'єктивну інформацію дає лише фотографія, але вона не може зафіксувати багато важливих для неупередженої оцінки деталей.

Таким чином, факт наявності неандертальських поховань ні в кого не викликає сумнівів, як і те, що вони пов'язані з певними ритуальними діями. Суперечки точаться навколо змісту ритуалу — чи характеризував він лише початкові кроки на шляху становлення первісних релігійних вірувань, чи мав закінчений релігійний характер, що свідчить про те, що неандерталець остаточно вийшов за межі перехідного періоду — антропогенезу і вступив у суто соціальний період розвитку людства.

Сьогодні на території пострадянського простору інтерес до неандертальських поховань знову зріс. Це пояснюється двома причинами. По-перше, вийшла друком монографія Ю. О. Смирнова, присвячена неандертальським похованням євразійського континенту². Вона є першою важливою узагальнюючою джерелознавчою працею з названої проблематики, яка, на жаль, є безпорадною в питаннях історичної інтерпретації цих специфічних пам'яток. По-друге, повсюдно розпочалась робота з підготовки на нових засадах узагальнюючих регіональних історичних праць, серед яких — тритомна «Стародавня історія України».

Для теми даної статті важливим є не констатація суперечностей, а виявлення причин тієї складної проблемної ситуації, яка склалась і не може вирішитись ось уже протягом століття. Це висуває на перший план питання методики обґрунтування висновків, котрої дотримуються учасники дискусії.

З точки зору принципів аргументації для захисників ідеї релігійності неандертальців характерним є те, що основоположного значення надається лише одній категорії археологічних джерел, які фактично оцінюються у відриві від усього комплексу фактів і поза загальним історичним контекстом. Одержані у такий спосіб загальні висновки не корелюються з аналізом інших наукових фактів та висновками суміжних наукових дисциплін. Все, що не узгоджується з ними, археологами цього напрямку просто ігнорується. При цьому, як правило, береться на озброєння з логічної точки зору порожня, але зовні приваблива теза про те, що одержані висновки безпосередньо впливають з археологічного матеріалу, що залучення даних інших наук є насильством над власними джерелами й відступом від специфіки археологічного дослідження на догоду філософській схоластиці тощо. Робиться усе, щоб довести пріоритетне право археології палеоліту лише на власних матеріалах і власними методичними засобами формулювати теоретичні висновки, які за змістом є загальнонауковими і тому мусять вирішуватись на міждисциплінарному рівні.

Спрацьовує горезвісна логіка здорового глузду, яка спирається лише на чуттєві ознаки та повсякденний досвід, не сприймає притаманних теорії абстрактних категорій і не визнає ні перехідних фаз розвитку, ні суперечливої суті складних історичних процесів, ні системного взаємозв'язку одних історичних феноменів з іншими. Як ми вже відзначали³, до уваги береться лише те, що лежить на поверхні, першим впадає в око і не вимагає складних логічних обґрунтувань.

Представники другого напрямку критично ставляться до таких спрощених підходів. Вони добре усвідомлюють, що становлення поховального культу і пов'язаних з ним релігійних вірувань є важливою складовою більш загальної проблеми становлення людської свідомості. Тому, намагаючись оцінити значення неандертальських поховань, вони обов'язково ставлять перед собою питання про те, як ідея релігійності неандертальця співвідноситься з його когнітивними, тобто пізнавальними, можливостями. Відповісти на поставлене питання можна, добре проаналізувавши морфофункціональні особливості

мозку неандертальця, а це вимагає від археолога освоєння хоча б у першому наближенні фактів інших наукових дисциплін і виходу на міждисциплінарний рівень оцінки фактичних даних з проблеми.

Для об'єктивної оцінки неандертальських поховань треба добре розібратись у тому, що таке неандертальці — які їх фізичні та психофізіологічні особливості. Сьогодні загально визнано, що неандертальці не являють собою однорідну групу. Антропологи виділяють щонайменше чотири морфологічні групи: пізні класичні неандертальці Європи, ранні атипові неандертальці Європи, південні неандертальці та передньоазійські неандертальці. У біологічній класифікації усі вони віднесені до одного поліморфного виду, який безпосередньо передує людині сучасного фізичного типу. Але при цьому підкреслюється, що різні групи відзначаються різним рівнем розвитку.

Європейські класичні неандертальці — це пізні і надто спеціалізовані форми з явно вираженими примітивними рисами у будові тіла. Вони мають надзвичайно великий обсяг мозку (1300—1700 см³), який дещо перевищує обсяг мозку сучасного *Homo sapiens*. Характерною особливістю є те, що інтенсивне нарощування обсягу мозкової речовини у класичних неандертальців Європи супроводжувалося надто слабкими темпами формування сапієнтних зон мозку, тобто дуже повільними прогресивними структурними змінами. Йдеться про те, що великий обсяг мозку парадоксально поєднувався з примітивною структурою. З огляду на ці та інші морфофункціональні ознаки серед антропологів утвердилась думка, що класичні неандертальці Європи являють собою тупикову гілку розвитку. Одні вважають, що вони були винищені ранніми сапієнсами, котрі прийшли на європейський континент з Передньої Азії, інші дотримуються думки, що вони змішались з тими неспеціалізованими групами європейських неандертальців, які могли брати участь у формуванні європейського *Homo sapiens*.

На відміну від пізніх класичних спеціалізованих неандертальців Європи так звані ранні атипові європейські неандертальці мають прогресивнішу, наближену до сапієнса будову тіла. Обсяг мозку значно менший (1070—1450 см³), але в структурному відношенні він більш досконалий, ніж у класичних форм. Якщо у класичних неандертальців фіксується поєднання архаїчних рис, то у атипових неандертальців — своєрідне поєднання примітивних пітекоїдних та прогресивних сапієнтних ознак. Позаяк за морфологічними ознаками атипові європейські неандертальці близькі до ранніх сапієнів, антропологи вважають, що вони могли бути генетичними попередниками пізньопалеолітичного *Homo sapiens*. Правда, з цим до певної міри не узгоджується те, що між атиповими прогресивними неандертальцями Європи і сапієнсами лежить значний хронологічний розрив, заповнений класичними неандертальцями, що знаходились, як показано вище, в еволюційному тупику. Третя, так звана південна, група неандертальців охоплює африканські знахідки та окремі європейські, які не увійшли до двох названих вище груп. Вони досить різноманітні, але їх об'єднує одна характерна риса — наявність виразних пітекоїдних рис. Останнє оцінюється як вказівка на те, що південні неандертальці, як і класичні європейські, є тупиковою лінією розвитку.

Передньоазійські неандертальці є найрозвиненішою групою. Основна морфологічна ознака — поєднання типових неандерталоїдних рис та справжніх сапієнтних ознак. Передньоазійські, у тому числі найпрогресивніші палестинські неандертальці, всіма антропологами однозначно оцінюються як найближчі до сапієнса, але не гомогенна популяція, котра була безпосереднім генетичним попередником сучасної людини *Homo sapiens*.

Як бачимо, неандертальські знахідки дають дуже строкату і неоднозначну картину. Її інтерпретація включає більше запитань, ніж відповідей. З точки зору біологічної систематики всі неандертальці об'єднуються в окремий космополітичний вид, який вважається останнім філогенетичним ступенем на шляху становлення людини сучасного фізичного типу *Homo sapiens*.

Неандерталець вже освоїв прямоходіння, але воно, як доводять антропологи, ще не набуло функціональної довершеності. Як пишуть російські автори, неандерталець пересувався «шаркающей походкой». Мозок неандертальця характеризується інтенсивним ростом полів, котрі регулюють предметно-

мінливу діяльність у всіх її проявах. Так, наприклад, поле 37 виконує функції інтегратора слухового та зорового імпульсів сусідніх полів мозку. Поле 39 переробляє сигнали з визначення форми, рельєфу, температури, вологості, пружності предметів, з якими має справу людина. Продовжувало формуватись також поле 40, пов'язане з переробкою сигналів, що йдуть від кінестетичного та вестибулярного апарату. Перебудова цих структур мозку почалась на стадії архантропа, але найбільш інтенсивно вона проходила саме на стадії неандертальця. Великі прогресивні зміни відбулись у латеральних ділянках нижнього краю лобної долі, які відповідають за процеси гальмування та збудження, котрі у сучасної людини безпосередньо пов'язані з абстрактною роботою мозку та мовним спілкуванням.

Сказане свідчить про становлення у неандертальця психофізіологічних передумов свідомості та мови. Це важлива констатація, котра не дозволяє схвально сприйняти поширені в археології палеоліту думки, що неандерталець остаточно освоїв абстрактне мислення та членоподільну мову: для цього ще треба було пройти значний шлях еволюційної перебудови головного мозку. Лише мозок *Homo sapiens* можна назвати сформованим природним інструментом свідомої психіки.

Те ж саме слід сказати і про природний орган мови. Гортань неандертальця була ще не підготовлена до членоподільного мовного спілкування. Через її анатомічні особливості неандерталець не міг продукувати низку голосних звуків, конче необхідних для членоподільної мови. Артикуляція була також ускладнена через масивність м'язів, що тримали нижню щелепу при висунутій вперед постановці голови у неандертальця.

Про невідготовленість мозку неандертальця до абстрактно-логічного мислення та його гортані до членоподільної мови, ми, посилаючись на відповідну наукову літературу, вже писали не один раз⁴. Проте археологи, котрим припала до душі ідея релігійності неандертальця, з незрозумілою впертістю продовжують ігнорувати висновки палеоневрології, палеопсихології, глоттогенезу та інших наукових дисциплін, котрі займаються історією людського інтелекту на професійній основі.

Отже, виходячи зі всієї суми наукових фактів, можна говорити про неандертальську фазу в становленні людини, і це добре узгоджується з археологічними даними, якщо їх оцінювати не поверхово, а з точки зору добре вмотивованих теоретичних підходів. За геологічними даними неандертальська фаза охоплювала значний відтинок часу: пізній етап міндель-рисського міжльодовиків'я, рисське зледеніння, рисс-вюрмське міжльодовиків'я та першу фазу вюрму. В абсолютних цифрах неандертальська фаза датується часом від 300—250 тис. років тому до 40—30 тис. років тому, тобто загалом охоплює проміжок часу приблизно у 200 тис. років.

Найдавніші неандертальські поховання з'являються на рубежі, який визначається часом приблизно в 60—50 тис. років тому, тобто приблизно за 20 тис. років до того історичного зламу, коли повсюдно у Старому Світі на історичну арену виходить *Homo sapiens* і на зміну антропогенезу приходить первіснообщинний лад.

Досить зіставити наведені цифри, щоб побачити, що неандертальські поховання з'являються лише у найпізніших неандертальців, які займають у часі лише 10% загального хронологічного простору неандертальської епохи. 90% неандертальської доби — це час, коли ніяких поховань не було.

З наведених вище хронологічних викладок випливає важливий висновок: беззастережна констатація того, що неандертальці ховали своїх небіжчиків, котра спочатку поширилась в археологічній літературі, а потім перейшла на сторінки загально-історичних та науково-популярних видань, не відповідає істині. Археологічні джерела свідчать, що лише найпізніші неандертальці, котрі впритул підійшли до часу появи *Homo sapiens*, освоїли найдавніший поховальний ритуал, і цей культурно-історичний здобуток переносити на всю неандертальську епоху історії людства аж ніяк не можна.

Щоб гідно оцінити значення неандертальських поховань і не помилитись у рівні розвитку поховальної обрядовості неандертальців, слід відмовитись від поширених у наш час пошуків сенсаційності й всебічно і зважено проана-

лізувати ті реалії, якими оперує сучасна археологія палеоліту. Адаже у фахівців, котрі спеціалізуються на розробці проблематики пізніших епох, і особливо у широкого читацького загалу під впливом сенсаційних заяв палеолітознавців часто виникають неправильні уявлення про те, чим є комплекси знахідок, названих неандертальськими похованнями.

Загальна характеристика неандертальських поховань базується на таких даних. Тіло клали або на спину, або на живіт, або на правий чи лівий бік у випростаному стані, або з підібганими ногами, тобто у найрізноманітніших позах. Ховали у різних місцях: на підлозі скельних навісів у місцях помешкання, на спеціально складених з каменю незначних підвищеннях перед входом до печери чи навісу. Часто використовували природні або викопували штучні заглиблення, які потім засипали камінням. Інколи небіжчика зверху перекривали плескатими брилами каменю. До неандертальських поховань відносять крім більш-менш цілих кістяків окремі фрагменти скелетів, котрі інтерпретуються як докази розчленування тіла перед похованням. Причому зафіксовано найрізноманітніші способи розчленування: простий розтин на частини, зняття покровних тканин, обезголовлення, вицненування нижньої щелепи, вишкребання мозку з черепної коробки. Є випадки перезаховання кісток. Інколи поруч з кістками знаходять типові для неандертальців вироби з кременю — знаряддя або прості необроблені заготовки-відщепи⁵.

Постає закономірне питання: чи можна за таким розмаїттям ознак бачити сформовану розгалужену систему ритуальних релігійних обрядових дій, як це роблять деякі археологи, зокрема Ю. О. Смирнов?

Спочатку розглянемо такий аргумент як поза небіжчика. Наявність різних поз у неандертальських похованнях не може слугувати доказом якогось особливого, освяченого релігійною вірою ставлення до померлого. Якби йшлося про те, що неандертальці ховали небіжчика в якійсь одній, чітко визначеній позі, а інші пози не використовували, цей аргумент міг мати певне значення. У даному ж випадку ми маємо індеферентне ставлення до пози поховання, і тому розмаїття поз як доказ релігійності неандертальця жодного значення не має.

Археологи часто розглядають оброблені кремені, виявлені поруч з кістками померлого як поховальний інвентар, тобто як спеціально покладені до могил речі, якими живі наділяли померлого, відправляючи його в потойбічний світ. Такі оцінки також не слід вважати справедливими. Коли небіжчика ховали на місці помешкання, на підлозі скельного навісу, буквально усіяній сотнями і тисячами кременів, то у засипці поховання вони можуть мати випадкове походження. Саме про це свідчать і такі спостереження. Якщо припустити, що виявлені у неандертальських похованнях кремені являть собою справжній поховальний інвентар, то він мусить складатись з речей, які у виробничому та побутовому житті неандертальців відігравали суттєву роль. Але саме цього ми й не маємо. У неандертальських похованнях трапляються як завершені знаряддя праці, так і невиразні відщепи випадкової форми, котрі являють собою ніщо інше, як відходи виробництва. Важко припустити, що такі мало потрібні речі мисливці клали своєму родичеві, споряджаючи його у світ мертвих.

Стосовно знахідок кременів у неандертальських похованнях, слід враховувати ще одне спостереження. Якщо природного заглиблення не було, або воно було недостатнє для влаштування поховання, і тому виникла необхідність риття штучного заглиблення, це здійснювалось за допомогою крем'яних знарядь. Частина цих знарядь теж потрапляла в засипку ями, але їх ні в якому разі не можна розглядати як поховальний інвентар.

Не можуть мати сили аргументу випадки розчленування тіла померлого на окремі частини, зняття з нього покровних м'яких тканин, вишкребання мозку тощо. Є більше підстав оцінювати це як ознаки канібалізму, ніж докази існування релігійно осмисленого ставлення до небіжчика.

Таким чином, археологічні реалії не дають підстав говорити про релігійне значення неандертальських поховань, а відтак і про існування у неандертальців сформованих соціальних відносин.

Захисники ідеї релігійності неандертальця розглядають походження релі-

гії без належного ув'язування цього процесу зі становленням первісної культури як цілісного духовного феномену. Добре відомо, що культура первісної людини мала синкретичний характер. Релігійна та естетична свідомість, етичні норми життя тощо становили єдиний і неподільний сплав, який розпадається на відносно самостійні духовні феномени у класовому суспільстві. В архаїчному суспільстві релігійні церемонії, танок, спів, речитатив, різні види образотворчого мистецтва не існували відокремлено. Вони відігравали свою соціальну роль лише в органічному неподільному поєднанні одне з одним.

Сферою, яка утримувала всі ці прояви духовного життя первісної людини у стані синкретичного цілого, було ритуальне життя. Саме в первісному ритуалі міфи і релігійні уявлення, спів і танок, заповіді предків і витвори образотворчого мистецтва досягали найбільшого впливу на людину. Вони діяли одночасно на всі органи чуття, занурювали у світ сакральності і таким чином формували в неї надзвичайно стійкі психологічні установки, котрі дозволяли успішно переборювати складності життя. Ритуал — це відпрацьований віками механізм моральної підготовки до подолання екстремальних, кризових ситуацій в житті кожного зокрема і общини загалом. Без ритуалу, його вирішального психотерапевтичного впливу на людину, вона не змогла б зберегти себе в умовах абсолютної залежності від природної стихії.

У цілісній синкретичній картині духовного життя первісної людини поховальний ритуал не мав самостійного значення — він був лише невеличкою часткою усього розгалуженого комплексу ритуального життя. Ось чому з огляду на первісний культурний синкретизм походження поховального обряду мусить оцінюватись як один з моментів становлення цілісного духовного комплексу. Становлення релігії мусило відбуватись разом зі становленням первісних мистецтва, етики, міфології тощо.

Що ж ми можемо сказати стосовно цих проявів у неандертальську добу? Час появи найдавніших форм художньої творчості людини та закономірності розвитку архаїчного мистецтва розкриті в мистецтвознавстві з достатньою повнотою і не викликають серйозних непорозумінь. Найдавніші витвори образотворчого мистецтва, як свідчить масовий археологічний матеріал, належать до пізнього палеоліту. Мистецтва у сформованих проявах в неандертальську епоху ще не було — ця констатація як з боку забезпеченості фактами, так і з теоретичної точки зору обґрунтована досить повно.

Щоправда, останнім часом деякі з археологів виступили з повідомленнями про наявність творів мистецтва у неандертальців, і хоча це зроблено напроцуд поверхово, висновки про неандертальське мистецтво поширились у літературі. Ми вже мали нагоду проаналізувати сенсаційні повідомлення про так звані рисунки неандертальців в одній із своїх праць⁶, тому тут зупинимось на основних моментах цього аналізу.

Йдеться, перш за все, про так зване зображення оленя на лопатці мамонта з мустьєрського шару стоянки Молодове 1 у Подністров'ї, опубліковане О. П. Чернишем⁷. Спочатку підкреслимо, що лопатка мамонта, на якій О. П. Черниш побачив зображення оленя, знайдена у культурному шарі у надзвичайно пошкодженому стані. Ті, хто бачив її до консервації, свідчать, що вона буквально розсипалась на очах і мала на собі чимало пошкоджень, одержаних під час розчищення ножами. Справжньої консерваційної роботи проведено не було. Щоб зберегти лопатку від остаточного руйнування, обидві її поверхні були заліті товстим шаром клею БФ-6, від чого лопатка набула надзвичайно інтенсивного темно-коричневого кольору. Сьогодні будь-яких штрихів на лопатці побачити неможливо, бо товстий шар клею сховав усе, що було на обох її поверхнях. Отже, практично втрачена можливість детального вивчення цієї знахідки, відчленування штрихів, одержаних під час розчищення, та тріщин природного походження від давніх штрихів, нанесених рукою неандертальця, якщо вони дійсно тут були. Знайомство з лопаткою, розгляд її під різним кутом зору і в різних умовах освітлення нічого не дає. Доводиться визнати, що як археологічне джерело лопатка фактично втратила значення.

У цих умовах дослідники змушені мати справу не з оригіналом знахідки, а з прорисовкою, опублікованою О. П. Чернишем. Це лінія, замкнена у не-

правильний горизонтальний овал з соскоподібним виступом праворуч вниз, що оцінюється як тулуб тварини. Ліворуч зверху над овалом нанесено дві вертикальні лінії, які, на думку цього автора, передають шийку тварини. Над ними нанесено кілька різноспрямованих ліній, котрі розглядаються як зображення голови з рогами. Ліворуч знизу овалу нанесено три косих штрихи зверху вниз, які, на думку О. П. Черниша, зображують передні ноги. Таким у прорисовці цього автора є профільне зображення оленя.

Повертаючись до інтерпретації знахідки, зазначимо, що О. П. Черниш розглядав її без належного мистецтвознавчого аналізу зображення, без проникнення в теорію походження мистецтва і без ув'язування цього процесу з історичним контекстом. Відтворений ним рисунок оцінюється сам по собі, і на такій надзвичайно вузькій основі робиться висновок фундаментального характеру про те, що неандертальці освоїли образотворче мистецтво і тому можуть вважатись цілком сформованими соціальними істотами. Якщо припустити, що опублікована прорисовка точно передає стародавній малюнок, то його можна оцінити як умовно-стилістичний образ звіра. Причому це якась дивна стилістика: задня нога одна і передана вона у вигляді соскоподібного виступу, передні ніг три, і передні вони окремими трьома штрихами. Первісне мистецтво такого еkleктизму не знає. Навпаки, яким би бідним не було зображення звіра, передні і задні ноги завжди передаються однаково. Отже, у молодовській прорисовці ми не маємо стилістичної єдності, і це викликає недовіру до неї.

Ще один важливий момент. Загальновідомо, що найдавніше образотворче мистецтво — реалістичне. У його центрі — звір, оскільки в умовах мисливського господарства саме він викликав у мисливця найсильніші емоції. Образ звіра за всіх умов передається у точній відповідності з морфологічними особливостями природи. Причому ця відповідність настільки сильна, що найдавніше первісне мистецтво часто називають натуралістичним. Умовно-стилістичні образи з'являються пізніше і виростають з реалістичних образів, інакше виникнути вони просто не могли. Сказане добре аргументовано з усіх точок зору. Якщо молодовський малюнок визнати справжнім витвором мистецтва, то доведеться визнати, що образотворче мистецтво починається не з реалістичних зображень, а з умовно-стилістичних, але це суперечить логіці походження образотворчої діяльності людини. Це така ж нісенітниця, як твердження, що спочатку народжується дитина, а потім наступає вагітність її матері.

Таким чином, як з археолого-джерелознавчої, так і з мистецтвознавчої точок зору опублікований О. П. Чернишем молодовський рисунок не можна сприймати як витвір мистецтва. У кращому разі це випадкове нагромодження штрихів, частина яких прийнята дослідником за художнє зображення. А відтак молодовська знахідка не може оцінюватись як така, що окреслює принципово нові засади вивчення генезису мистецтва. З О. П. Чернишем сталось те, що часто відбувається в археології: намагання вирішити складне теоретичне питання на підставі поодиноких знахідок і без належної їх оцінки у контексті теоретичних надбань відповідної галузі наукових знань. Якби замість потягу до сенсації був проведений солідний мистецтвознавчий аналіз того, що він побачив на молодовській лопатці мамонта, він би не зупинився на тих скороспілих висновках, які ним були введені у науковий обіг. Не менше сумнівів викликає опублікований О. С. Ситником стилістичний малюнок звіра на губчастій поверхні розколотої неандертальцем кістки⁸.

Як свідчать археологічні реалії, неандертальці вже освоїли прийоми нанесення штрихів за допомогою гострого знаряддя та знали деякі мінеральні фарби і могли їх наносити на різні предмети. Але вміння прокреслити лінію, нанести пляму фарби ще не означає виникнення мистецтва. А. Д. Столяр справедливо писав про те, що в «художніх арсеналах пізніх палеоантропів ...вже був весь набір засобів, достатніх для створення будь-якого найпростішого зображення. Але відносно втілення цілісних образів природи все це технічне багатство тоді являло собою лише дещо потенційне»⁹. Є всі підстави приєднатись до думки О. П. Окладникова та Р. С. Васильєвського, що у неандертальців мали місце не завершені форми естетичного сприймання навко-

лишнього світу, а лише «зачатки естетичного ставлення до дійсності, перші прояви почуття прекрасного і пов'язаної з ним творчої уяви»¹⁰. Показово, що цей висновок автори роблять, виходячи з цілісного розуміння антропогенезу, тобто з урахуванням того, що здатність до естетичного сприймання навколишнього світу «цілком визначалась його (неандертальця — С. С.) фізичними можливостями, насамперед наявністю гнучкої і вмілої руки, а також усіх людських почуттів, народжених в результаті попередньої історії людства»¹¹.

Ідея релігійності неандертальця суперечить не лише наведеним вище суто емпіричним оцінкам неандертальських поховань та первісному культурному синкретизму. Вона жодною мірою не вписується у фундаментальні теоретичні уявлення про людину — співвідношення у ній біологічного та соціального на всіх етапах її історичного розвитку. Спробуємо довести це.

Добре відомо, що людина, як будь-яка жива істота, підтримує життя за рахунок метаболічних процесів — пропускання через своє тіло потоків речовини та енергії. У тваринному світі метаболізм здійснюється безпосередньо. Адаптація до природи у тварин відбувається шляхом еволюційних змін органів тіла відповідно до вимог природного довілля. На цьому базується природний добір: виживає той, у кого швидше і ефективніше перебудовуються органи тіла відповідно до вимог природи. У людському суспільстві метаболічні процеси здійснюються опосередковано — через працю, що є вищою формою предметно-мінливої діяльності. Засоби праці виступають як суспільні адаптивні органи. Взавши на себе пристосувальні функції, засоби праці створили штучне предметне середовище буття людини і зробили непотрібним безпосереднє пристосування органів тіла людини до природи. Тому у людському суспільстві природний добір не діє, і людина з часів виникнення *Homo sapiens* законсервувалась у сапієнтній структурі тіла. Прогрес людини — це прогрес перш за все її матеріального виробництва, і він жодною мірою не позначається на змінах у структурі тіла.

Звільнившись від дії природного добору і створивши соціальні механізми фізичного існування в природі, сформована людина одержала простір для духовного розвитку, що знайшло вияв перш за все у розквіті найдавнішого у світі пізньопалеолітичного мистецтва, котре і сьогодні вражає нас глибиною і різноманітністю.

З огляду на специфіку пристосування людини до природи неможливо дати логічно обґрунтовану відповідь на питання: чому неандерталець, якщо він освоїв релігійну віру і вже був сформованою соціальною істотою, ще перебував під впливом природного добору і продовжував видозмінюватись у сапієнтному напрямку. Але, якщо припустити, що неандерталець ще не став соціальною істотою і не вийшов за межі перехідного періоду — антропогенезу, то наявність у неандертальця досапієнтних форм пристосування до природи стає цілком зрозумілою. Предметно-мінлива діяльність неандертальця ще не набула розвинених форм, щоб стати єдиною, як у суспільної людини, основою пристосування до природи. Тому ще тривала дія природного добору, і неандерталець пристосовувався до природи не лише за рахунок знаряддевої діяльності, але значною мірою і за рахунок еволюційної зміни органів тіла. Але на відміну від тварин неандерталець пристосовував природні органи не безпосередньо до природного середовища, а до знарядь, тобто знову таки опосередковано. Взагалі це вже не біологічне пристосування, і не соціальне; це проміжна форма адаптації, котра включає як соціальний момент — знаряддеву діяльність, так і біологічний — природний добір, котрий вже втратив самодостатнє значення і потрапив під визначальний вплив знаряддевої діяльності. Взятє разом усе це означає, що предметно-мінлива, тобто знаряддева діяльність неандертальця ще не переросла у вищу форму — працю. Переростання знаряддевої діяльності у працю, припинення дії природного добору і поява на історичній арені сформованої суспільної людини, якою є *Homo sapiens*, — історичні досягнення, поєднані нерозривним зв'язком. Сказане має надзвичайно велике значення для розуміння специфіки неандертальської епохи та антропогенезу загалом.

Вище ми вже відзначали, що палеоневрологія та палеопсихологія на під-

ставі вивчення ендокранів — відливків внутрішньої поверхні черепної коробки — аргументовано доводить, що у структурі мозку неандертальця ще не склалися ті центри, які регулюють логіко-понятійне мислення та членоподільну мову. Причому в питаннях реконструкції мозку неандертальця між фахівцями немає істотних суперечностей, які могли б поставити загальні реконструкції під сумнів. Всі сходяться на тому, що мозок неандертальця перебував у процесі інтенсивної прогресивної перебудови і що психіка неандертальця, незважаючи на істотний прогрес в її розвитку, взагалі мала ще досвідомий характер. Оскільки релігійна віра не може існувати без участі свідомості, вже одне це ставить під сумнів істинність висновків про релігійність неандертальців та наявність у них інших форм суспільної свідомості та пов'язаних з нею суспільних форм життя.

Проте можна поставити питання і так: можливо палеоневрологія та палеопсихологія через невиявлені сьогодні методичні помилки дійшла хибних заключень щодо когнітивних можливостей неандертальця, а археологія палеоліту у цьому питанні відстоює істинні позиції. Історична правда буде на боці тих, хто відтворює виникнення релігії на принципах історизму, тобто хто намагається змалювати виникнення релігійних вірувань як повільний, розтягнутий у часі процес формування індивідуальної та суспільної свідомості у їх цілісному взаємозв'язку, котрий у свою чергу розглядається як один з важливих моментів антропогенезу.

Захисники ідеї релігійності неандертальця змальовують якусь нереальну картину раптового, історично непередбаченого усім попереднім розвитком виникнення поховальної обрядовості у цілком зрілій формі, яка до того ж має внутрішню типологічну диференціацію. За словами Ю. О. Смирнова, перші поховання «з'являються, що називається відразу у закінченому вигляді (мовби Афіна з голови Зевса) з усіма рисами, притаманними їм. Зовсім необов'язково, що їм передували якісь «зачаткові» форми заховання померлих (як про це писали, та й зараз пишуть багато дослідників)»¹². З огляду на сучасну методологію, такі констатації не можуть не викликати заперечення, бо у суспільному житті складні історичні феномени ніколи не з'являються знезацька — без відповідного процесу становлення. І для релігії не може бути будь-яких винятків. Неандертальські поховання демонструють саме те «історичне дитинство» поховальної обрядовості, котре так і не вдається вловити автору цитованих слів. Щоб його помітити, слід володіти принципами генетичного аналізу, здійснювати його, спираючись на теоретичний рівень узагальнень, а не на емпіричну оцінку фактів у стилі горезвісної логіки здорового глузду.

Стосовно оцінки найдавніших поховань противники ідеї релігійності неандертальця логічніші і послідовніші, оскільки вони оцінюють їх у руслі генетичних пошуків, тобто у напрямку відшукування процесу історичного становлення феномену людської духовності.

Уважне знайомство з окремими поховальними комплексами неандертальців та сумарна оцінка ознак, якими звичайно оперують ті, хто виводить неандертальців на рівень сформованої суспільної людини, призводить до таких висновків. Чіткого поєднання ознак, яке б могло свідчити про типологічне розмаїття сформованої поховальної обрядовості, у неандертальців немає. Різні ознаки неандертальських поховань переплітаються у найрізноманітніших сполученнях. Тут немає нічого усталеного. Це не внутрішньо диференційована багата поховальна обрядовість, про яку пише Ю. О. Смирнов у своїх публікаціях, а у повному розумінні слова первісний хаос, у якому ще нічого чіткого не окреслилось і не зафіксувалось¹³. Такий стан, коли мають місце найрізноманітніші елементи у найрізноманітніших зв'язках, завжди характеризують процес саме становлення, а не розвитку вже сформованих історичних феноменів. Тому з огляду на невиразну специфіку неандертальських поховальних комплексів у них слід вбачати матеріальне свідчення не сформованої типологічно розгалуженої поховальної обрядовості, а генезис цього суспільного явища. До сформованої, релігійно осмисленої поховальної обрядовості ще треба було пройти довгий історичний шлях.

Така оцінка неандертальських поховань спирається на всю суму емпірич-

них ознак і, як ми переконались вище, не суперечить моністичному розумінню людини і цілісному розумінню її походження.

Про цілісне розуміння антропогенезу слід сказати спеціально. Сьогодні серед археологів-фахівців з палеоліту стало загальним місцем стверджувати, що становлення соціальних феноменів і фізичних особливостей людини — це різні процеси, і що перший процес у часі випереджав другий. Стало модним говорити, що цілісність антропогенезу як керівний принцип вивчення цього процесу не відповідає сучасним вимогам науки і тому він втратив власне значення. При цьому жодних теоретично-методологічних доказів не наводиться. Щоправда, часто з'являються висловлювання, що ця теза відстоювалася марксистською філософією, тому сьогодні з огляду на критичне ставлення до неї принцип цілісності можна відкинути як методологічний анахронізм.

З приводу цих відверто спекулятивних моментів слід сказати таке. По-перше, ігнорування принципу цілісності антропогенезу почалось ще тоді, коли про критичне ставлення до теорії марксизму не могло бути й мови. Досить згадати про узагальнюючу статтю А. Д. Крайнова у збірнику, присвяченому впровадженню лєнінських ідей у науку, у якій автор під впливом московського симпозиуму з питань походження людини, що відбувся у 1968 р., намагався довести, що архантроп та палеоантроп періоду антропогенезу були остаточно сформованими суспільними людьми¹⁴. По-друге, монізм людини і впливаючий з нього принцип цілісності антропогенезу не є вузько класовим принципом марксизму, а загальнонауковим принципом, якого дотримуються вчені, котрі стоять на різних філософських позиціях. До тих пір, поки наукове людинознавство буде оцінювати людину як цілісну біосоціальну істоту, принцип цілісності антропогенезу буде відігравати основоположну методологічну роль в оцінці конкретних фактів з цієї проблеми.

У відстоюванні цілісних поглядів на антропогенез ми спираємось не тільки на сучасну методологію вивчення проблем людини, але й на ті традиції, які склались у світовому і вітчизняному палеолітознавстві і які сьогодні невинувато ігноруються багатьма палеолітознавцями.

Серед колишніх радянських археологів, котрі внесли вагомий вклад у вивчення антропогенезу, треба назвати перш за все ім'я О. П. Окладникова. Цілісність антропогенезу — це та риса наукової діяльності, яка завжди виділяла його з-поміж інших вітчизняних фахівців з археології палеоліту. Цілісність антропогенезу О. П. Окладников сповідував, хоч і не завжди послідовно, до кінця свого життя. У той час, коли більшість палеолітознавців поспішно відмовилась від попередніх поглядів, він в одній із своїх останніх праць писав: «Не боячись перебільшення треба сказати, що людиною у справжньому і повному розумінні цього слова наш предок на кроманйонському рівні став лише тоді, коли він піднявся до здатності оцінити дійсність в естетичному плані, в художніх образах, емоційно — у вищому значенні цього поняття»¹⁵.

У вітчизняній археології О. П. Окладников займав ті ж позиції, які у світовій науці відстоювали найвидатніші її представники, котрі системно і цілісно оцінювали історичне минуле людства. Один з найвідоміших мислителів ХХ ст. французький вчений Т. де Шарден, добре обізнаний з проблемами археології палеоліту та палеоантропології, писав про неандертальця: «Навіть у найтиповіших неандертальців загально визнана наявність полум'я справжнього розуму. Проте діяльність цього розуму значною мірою зводилась до турботи про збереження існування та розмноження. Про що могли думати ці наші далекі родичі? Ми не маємо поняття про це»¹⁶. Справжньою соціальною людиною, яка остаточно вийшла з перехідного періоду — антропогенезу, Т. де Шарден вважає кроманйонця пізнього палеоліту, котрий вперше став на шлях естетичного освоєння оточуючого світу. З нього, на думку цього автора, починається власне дитинство людського роду¹⁷.

Близькі до цієї думки висновки формулює один з найвидатніших сучасних авторитетів у галузі психології Ф. Клікс. У спеціальній монографії, присвяченій генезису людського інтелекту, він чимало сторінок присвячує неандер-

тальцю. Добре ознайомлений з новітніми досягненнями археології, у тому числі з сенсаційними поховальними комплексами Палестини, він припускає наявність у неандертальців певних проявів суспільного життя, перш за все у ритуальній сфері. Проте він не вважає їх сформованими соціальними істами. «Немає ніяких сумнівів у тому, — пише він, — що поховання неандертальців супроводжувались якимись церемоніями і ритуалами, про зміст яких ми, правда, нічого конкретного сказати не можемо»¹⁸. На його переконання, лише кроманйонець пізнього палеоліту з його здатністю до художньої творчості «успішно подолав перехід до справжньої суспільної історії»¹⁹.

Кидається в око не лише комплексність у використанні фактів, але й ретельність та обережність, з якою цитовані автори намагаються оцінювати рівень психічного розвитку неандертальця. І як усе це відрізняється від шапкозакидательської простоти, з якою вирішують ці питання захисники ідеї релігійності неандертальця. На жаль, сторінки наукових, науково-популярних та учбових видань заповнили не оці обережні і виважені теоретичні побудови, а малообгрунтовані, але наповнені сенсаційністю висновки, що не враховують складність висвітлення перехідних форм психіки, що вже переросла тваринну, але ще не стала людською.

Завершуючи розмову про різні підходи до оцінки неандертальських поховань, слід підкреслити ще одну особливість. Захисники ідеї релігійності неандертальця не розглядають проблемну ситуацію, що склалась, у її широкому науковому контексті. Вони, як правило, не надають жодного значення теоретично-методологічним аспектам проблеми. Не вдаючись до повноцінного критичного аналізу протилежних концепцій, керуючись логікою здорового глузду, вони обмежуються лише загальними фразами, як наприклад: «важко припустити, що рубила та гостроконечники виготовлялись без участі свідомості», «ми не можемо погодитись з застарілими висновками», «новітні відкриття археології показали» тощо. Складається враження, що вони зовсім не зацікавлені у серйозній розробці неандертальської проблематики та розгортанні наукової дискусії, не хочуть заглиблюватись у її складність, всебічно зважуючи аргументи за і проти, а приховуючи протилежну систему аргументації, намагаються за всяку ціну монополю закріпити в науці лише власні оцінки.

Цілісний погляд на антропогенез не може бути сформований за умов, коли археолог постійно працює у традиційній емпіричній галузі палеолітознавства і лише побіжно, час від часу звертається до теоретичних питань. Цілісне розуміння антропогенезу та вимоги, які воно ставить перед археологією палеоліту, формуються лише тоді, коли дослідник займається антропогенезом постійно, не спускаючись з теоретичного рівня розробки проблеми. Теорія антропогенезу — це та галузь наукових знань, яку не можна освоїти і успішно розвивати епізодичними зусиллями: тут потрібна постійна професійна теоретична робота на міждисциплінарному рівні. Сьогодні вкрай необхідна спільна, побудована на принципах взаєморозуміння і взаємозалежності співпраця емпіриків і теоретиків різних наукових дисциплін. Поки що у нас панує недовіра і навіть антагонізм.

Ще один важливий момент. Розуміння цілісності не може бути неповним або частковим. Якщо сьогодні в науці говориться про необхідність побудови концепції тотальної цілісності людини, то тотальна цілісність мусить бути забезпечена і в теорії антропогенезу. Сьогодні навіть ті фахівці різних наукових дисциплін, які в методологічному плані активно відстоюють ідею цілісності антропогенезу, схвально сприймають сформульовану археологією палеоліту думку про те, що в перехідному до суспільної людини періоді вже існували готова трудова діяльність і знаряддя праці. Сприймають, хоча це руйнує єдино правильне цілісне розуміння антропогенезу і зводить генезис праці до раптового її виникнення у його висхідному пункті.

Філософія та соціологія стверджують, що фундаментальна ознака людської праці — її соціальноутворююча функція. Праця створює суспільні сто-

сунки між людьми, які поза працею виникнути і існувати не можуть — у цьому відношенні людська праця якісно відрізняється від трудоподібної предметної діяльності тварин. Зі сказаного випливає важлива констатація: становлення людини і людського суспільства є перш за все становлення праці. Саме в цьому полягає сенс фрази «праця створила людину». Без розуміння соціальноутворюючого значення праці не може бути повного і всеохоплюючого розуміння цілісності процесу походження людства. Формуючись, праця створює соціальні зв'язки, індивідуальну та суспільну свідомість, колективні форми взаємодії людей, культуру як інтегративну цілісність матеріальних і духовних умов реалізації соціальної сутності людини, а також її фізичну та психічну здатність до соціальної діяльності, тобто формує структуру її тіла.

Генезис праці в антропогенезі — проблема, котра лише стає на ноги. Поки що в археології палеоліту зокрема і в науці взагалі панує теоретично безпідставна думка про те, що справжні знаряддя праці і трудова діяльність з'являються у висхідному пункті антропогенезу. З цієї причини сам антропогенез розглядається як різночасовий процес становлення різноманітних соціальних та природних якостей людини на підставі вже існуючої трудової діяльності. Концепція одвічності праці в антропогенезі виникла на зорі розвитку археології під впливом надто вузького і спрощеного розуміння праці як суто технологічного процесу з допомогою знарядь. Соціальноутворююча функція праці при цьому на враховувалась, оскільки тоді про неї просто не говорили.

За умов, коли все зводиться до технологічних моментів, побачити принципову різницю між справжньою людською працею та трудоподібною предметною діяльністю тварин дійсно неможливо. Можна відзначити лише величезні кількісні зміни. Такий хибний підхід до праці у найвідвертішій формі демонструє В. П. Алексєєв. Він пише, що для нього будь-яка знаряддева діяльність є власне праця²⁰. Диференціація знаряддевої діяльності за рівнем розвитку, про що чимало говориться у філософсько-теоретичному плані, на його думку, не повинна враховуватись в конкретно-історичних дослідженнях, серед яких він бачить і власну концепцію антропогенезу²¹.

Якби археологія палеоліту повсюдно перейшла до всеохоплюючого розуміння праці, тобто до оцінки її як технологічної і соціальноутворюючої діяльності з допомогою матеріальних засобів певної специфічної структури, можна було б говорити про початок нового етапу у розвитку палеолітознавства, котрий характеризується не протистоянням з іншими науковими дисциплінами, а співпрацею з ними на єдиних теоретико-методологічних принципах. На жаль, поки що тут панують зовсім інші тенденції.

Розгляд генезису праці тематично виходить за межі цієї статті. На методологічних аспектах цієї проблеми ми зупинились тому, що нерозуміння її місця в теорії антропогенезу опосередковано впливає на живучість ідеї релігійності неандертальця. Справді, якщо сформовані знаряддя праці і справжня трудова діяльність існують з початку антропогенезу, то чому неандертальцю слід відмовляти у наявності сформованих суспільних характеристик — релігійності, естетичності, колективності тощо.

Постановка проблеми генезису праці в антропогенезі остаточно все ставить на свої місця: зникають логічні суперечності, становлення праці узгоджується зі становленням інших пов'язаних з нею соціальних феноменів, і антропогенез врешті-решт постає перед нами як цілісний і системний генетичний процес.

Наведене вище — це суто теоретичні побудови, і вони не користуються в археології палеоліту прихильністю. Але, як це не дивно на перший погляд, саме археологія палеоліту нагромадила значний обсяг емпіричних висновків, котрі підтверджують їх правильність. Справа у тому, що незважаючи на суб'єктивні моменти, виявляється об'єктивна потреба системної оцінки історичних явищ. По-перше, доведено, що у ранньому палеоліті ще не було спеціалізованих знарядь, тобто знарядь, призначених для виконання певної

технологічної функції. У цей час панували зняряддя універсального технологічного призначення. Це означає, що ще не склалась технологічна диференціація зняряддевої діяльності, котра є основоположною характеристикою людської праці. Саме технологічна диференціація та спеціалізація знярядь спричиняє постійне і неспинне зростання продуктивності праці. По-друге, у ранньому палеоліті ще не було спеціальних знярядь для виготовлення інших знярядь, тобто тих матеріальних засобів, котрі акумулюють соціально-трудо-вий досвід, спричиняють саморозвиток матеріального виробництва, а від-так і людського суспільства взагалі²². Зняряддева діяльність хабіліса, піте-кантропа та неандертальця ще не набула статусу праці. Вона буде досить складною технологічною діяльністю, але ще не стала діяльністю соціально-утворюючою. І тому стає зрозумілим той наведений вище факт, що вона не могла усунути дію природного добору. Зняряддева діяльність у ранньому па-леоліті характеризує генезис праці, а не її розвиток у сформованому вигляді. Сьогодні завдання полягає у тому, щоб не обмежуватись цими феномено-логічними поясненнями, а стати на шлях пошуку внутрішньої логіки станов-лення праці. Це важливе і складне пізнавальне завдання. Отже, проблема генезису праці у ранньому палеоліті, добре вмотивована теоретично, набуває важливого значення і в суто емпіричних дослідженнях палеолітознавства. Наведені вище міркування створюють широкий теоретичний контекст для правильного розуміння місця неандертальської проблеми і зокрема проблеми неандертальських поховань у теорії походження людства. В усякому разі вже сьогодні стає зрозумілим, що ідея релігійності неандертальця спирається на надто вузьку і слабо обгрунтовану методичну базу. Ця ідея не знаходить опори ні в теоретичних побудовах, ні в добре вивірених суто емпіричних оцін-ках неандертальських поховальних комплексів.

Неандерталець — це останній шабель перехідного періоду — антропогене-незу. Поява перших штучних поховань у найпізніших неандертальців демон-струє заключний етап становлення суспільної свідомості, тобто одну з бага-тьох складних сторін цілісного процесу походження людини і всього соціо-культурного світу. Лише спираючись на ці констатації, можна здійснювати пошук самого механізму походження свідомості як невід'ємної складової час-тини антропогенезу.

Примітки

¹ Смирнов Ю. А. Погребение в Ля-Шапель-о-Сен и проблема «информационного шума» в археологии // ВА, 1979.— Вып. 61.

² Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии.— М., 1991.— 341 с.

³ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с.

⁴ Смирнов С. В. Становление основ...— С. 169—181; Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія, 1990.— № 2.— С. 14—23.

⁵ Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения...; Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии...

⁶ Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 101—102.

⁷ Черныш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I // У истоков творчества (первобытное искусство).— Новоси-бирск, 1978.— С. 18—22.

⁸ Сытник А. С. Гравированный рисунок на кости с мустьерской стоянки под Тернополем // Пластины и рисунки древних культур (первобытное искусство).— Новосибирск, 1983.— С. 39—46.

⁹ Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— С. 136.

¹⁰ Окладников А. П., Васильевский Р. С. Проблема формирования первобытного искусства // Методологические и философские проблемы истории.— Новосибирск, 1983.— С. 273.

¹¹ Там же.— С. 272.

¹² Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа, 1986.— № 11.— С. 61.

¹³ Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади...

¹⁴ *Крайнов Д. А.* Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества и феодализма.— М., 1971.

¹⁵ *Окладников А. П.* «Палеолит мира» — важный вклад в советскую историческую науку // СА, 1979.— № 3.— С. 306.

¹⁶ *де Шарден Т.* Феномен человека.— М., 1987.— С. 163.

¹⁷ *Там же.*— С. 163, 164.

¹⁸ *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта.— М., 1983— С. 137.

¹⁹ *Там же.*— С. 138.

²⁰ *Алексеев В. П.* Становление человечества.— М., 1984.— С. 129, 130.

²¹ *Там же.*— С. 135.

²² *Смирнов С. В.* Становление основ...— С. 20, 21.

С. В. Смирнов

РЕЛИГИОЗНОСТЬ НЕАНДЕРТАЛЬЦА: АРГУМЕНТЫ ЗА И ПРОТИВ

В современной археологии сложилось два подхода к оценке неандертальских погребений. Одни археологи считают, что неандертальские погребения демонстрируют наличие сложившейся первобытной религии, другие усматривают в них доказательства лишь становления религиозных верований. Всесторонний анализ доказательств показывает, что идея религиозности неандертальца опирается на слишком узкую методическую базу; она использует только одну категорию археологических источников в отрыве от других научных фактов и поэтому не учитывает исторического контекста, в котором появились первые искусственные погребения. Противоположная концепция строится на понимании целостности антропогенеза и рассматривает погребальные комплексы неандертальцев на междисциплинарном уровне, то есть в совокупности с другими научными фактами — антропологическими, палеоневрологическими, палеopsихологическими и пр. Это соответствует современным представлениям о человеке — его прошлом, настоящем и будущем. Проблема неандертальских погребений, как и неандертальская проблема в целом может быть успешно решена при условии, если археология палеолита осознает, что стержнем антропогенеза является генезис человеческой трудовой деятельности. Однако для этого необходимо отказаться от слишком узкого и поэтому неверного понимания труда как процесса сугубо технологического и перейти к пониманию его прежде всего как процесса социально-образующего. При таком подходе генезис религиозных верований сопрягается со становлением труда, сознания, социальных отношений и всего социокультурного мира, то есть оценивается как одна из сторон целостного процесса антропогенеза.

S. V. Smirnov

PIETY OF THE NEANDERTHAL MAN: ARGUMENTS PRO AND CON

There are two approaches to estimation of Neanderthal interments in the present-day archaeology. Some archaeologists believe that Neanderthalian graves demonstrate the presence of the primitive religion, others treat them as proofs of only formation of religious beliefs. The comprehensive analysis of the proofs shows that the idea of piety of the Neanderthal man rests upon the very narrow methodic base: it uses only one category of archaeological sources out of touch with other scientific facts and that is why it does not take into consideration the historical context in terms of which the first artificial interments appeared. The opposite conception is based on comprehension of the integrity of anthropogeny and treats the Neanderthal burial assemblies at the interbranchial level, i. e. in combination with other scientific facts (anthropologic, paleopsychologic, paleoneurologic and so on). It coincides with the present knowledge of a man, his past, present and future. The problem of Neanderthal interments, as well as the Neanderthal problem on the whole, may be successfully solved if archaeology of the paleolith will comprehend that genesis of human labour activity is the main pivot of anthropogeny. With this end in view it is necessary to renounce very narrow and so incorrect comprehension of labour as a particularly technological process and to begin treating it first of all as a socio-forming process. This approach combines genesis of religious beliefs with formation of labour, consciousness, social relations and the whole sociocultural world, i. e. the genesis is estimated as an aspect of the integral anthropogenic process.

Одержано 20.12.95